

***Ślepowrony.* Joanna Rajkowska,
Robert Yerachmiel Sniderman**

kuratorka: Monika Fabjańska

Dokumentacja (fragment) złożona do konkursu
na kuratorski projekt wystawy w Pawilonie Polskim
na 59 Międzynarodowej Wystawie Sztuki
w Wenecji w 2022 r.

KONCEPCJA WYSTAWY

Zwiastun filmu *Ślepowrony* załączony na nośniku elektronicznym.

Ślepowrony to instalacja multimedialna, podejmująca temat relacji między człowiekiem a zwierzętami leśnymi – oraz całą nie-ludzką naturą, którą reprezentują tu lasy i bagna Polski. Narracja czerpie z polskiej historii i literatury, a także dawnych, wielokulturowych tradycji i obrzędów. Przeszłość i terażniejszość przenikają się w próbie odkupienia za okrucieństwa popełnione wobec zwierząt i ludzi.

Cecilia Alemani, dyrektor artystyczna i kuratorka 59. Biennale w Wenecji, w oświadczeniu kuratorskim zapowiada, że w Międzynarodowej Wystawie Sztuki, *Mleko snów*, zaprezentowane zostaną wizje artystów, którzy „wieszczą zmierzch antropocentryzmu, celebrują nową komunię z istotami nie-ludzkimi, ze światem zwierząt, z Ziemią.”¹ Odwołuje się do posthumanizmu, nurtu filozoficznego, który powstał w odpowiedzi na rozwój najnowszych technologii i odkrycia nauk biologicznych podważających tradycyjne pojmowanie istoty ludzkiej ustanowione przez filozofię oświecenia. Jak twierdzi wybitna teoretyk Donna J. Haraway, „Ruchy na rzecz praw zwierząt nie są irracjonalnym zaprzeczeniem ludzkiej wyjątkowości; są trzeźwym rozpoznanem powiązań, które biegną w poprzek zdyskredytowanego podziału na naturę i kulturę”.²

Antropomorfizacja relacji człowiek-natura w *Ślepowronach* pozwala na refleksję nad naturą jako niemyim świadkiem historii. Bagna z ich pożywnymi korzeniami stały się schronieniem dla Dzikka i jego matki uciekających przed nieuchronną śmiercią podczas wojny – tak jak mokradła żywiły społeczności zbiegłych niewolników w obu Amerykach. Przyroda jest jednak obojętna – Dzikdek musi przetrwać wśród innych żywych istot, w dziczy, gdzie po zmroku polują ślepowrony, o których mówiono, że odprowadzają zmarłych w zaświaty. Ich antropomorfizacja wprowadza wątek przewodni pracy, przywołany w jej motto „*Wszystkie ciała są w czymś z sobą zgodne*”³ (Spinoza). W *Ślepowronach* – refleksji nad ludzką historią i wieczną naturą – śmierć ludzi i zwierząt to jedno.

Instalacja *Ślepowrony* to próba przełożenia ludzkiej traumy na nie-ludzką. Dzikdek, ocalały na bagnach i dzięki nim, powraca tam by polować. Jego trauma przekształca się w okrucieństwo wobec innych – rodziny, którą opuszcza i zwierząt, które zabija. Instalacja zabiera widza w stuletnią podróż przez losy dwóch rodzin, które w dramatycznych okolicznościach musiały opuścić Warszawę na zawsze. Traumatyzacja przekazywana z pokolenia na pokolenie prześladowa obie rodziny, zmuszając ich potomków do powrotu do lasu, w którym ta historia się zaczęła, aby spróbować odwrócić przeszłość. W centralnej scenie jedzą te same bagienne korzenie, czyszczą rany upolowanych zwierząt i z pomocą tradycyjnej wiedzy o ziołach próbują je leczyć, by odkupić przeszłość. Gdy jednak rytuał ożywiania zawodzi i staje się rytuałem grzebalnym, zdajemy sobie sprawę, że oznacza on również żałobę po ludziach. Co ważne, ta centralna scena ma paralele w dziejach obu rodzin – scenie mycia ciała umierającego towarzysza polowań Dzikka i pamięci masowych grobów, która prześladowa starego człowieka.

Rytuał obcowania z martwymi zwierzętami przywodzi na myśl dziady, prastłowiański obrządek, którego istotą było nawiązanie kontaktu z duszami przodków i który stał się inspiracją jednego z największych dzieł europejskiego romantyzmu – *Dziadów* Adama Mickiewicza (1821-32). W *Ślepowronach* rytuał zawodzi, przeszłości nie da się odkupić, nie można odzyskać jedności z nie-ludzką naturą. Po tym jednak następuje kolejny rytuał. W ciemności nocy jesteśmy świadkami niesamowitego tańca w kręgu przemienionych: postaci ludzkich ze zwierzęcymi czaszkami, a może szkieletów zwierząt trzymających w ramionach ludzkie głowy. Przypominają one hybrydy ludzko-zwierzęce zaludniające

¹ Alemani, C., *The Milk of Dreams. Statement by Cecilia Alemani, Curator of the 59th International Art Exhibition*, 09.06.2021 [dostęp 12.07.2021] Dostępne w La Biennale di Venezia: <https://www.labiennale.org/en/art/2022/statement-cecilia-alemani>, tłum. Zachęta: <https://labiennale.art.pl/konkurs/2022-2/>

² Haraway, D. J., *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. New York, NY: Routledge, 1991, s. 152. Tłum. kurator.

³ Spinoza, B., „Etyka”, Część II, Twierdzenie 13, Twierdzenie pomocnicze 2 w *Dzieła t.1, Traktat o poprawie rozumu. Etyka*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1927 [dostęp: 05.08.2021]. Dostępne w <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/spinoza-etyka.html>

surrealistyczne obrazy Leonory Carrington (1917-2011), z której książki *Mleko snów* zapożyczony jest tytuł 59. Międzynarodowej Wystawie Sztuki w Wenecji w 2022 roku. Wystawa „zabiera Leonorę Carrington, jej niezmiernie stworzenia i inne figury transformacji w imaginacyjną podróż [...] proponując wizję kondycji postludzkiej, podważając [...] koncepcję [...] „człowieka rozumnego” będącego centrum wszechświata i miarą wszystkich rzeczy”.⁴

W tańcu – poza ramami czasu – ludzkie i zwierzęce postacie *Ślepowronów* stają się jednością w dystopijnym, a może futurystycznym szale. Tańczą przy białym śpiewie (wschodnioeuropejska ludowa technika śpiewu - śpiewokrzyk). W tej upiornej wizji, gdzieś na mokradłach Europy Wschodniej, ciała ludzi i zwierząt jednoczą się – lecz dopiero po śmierci. „Istota bezwzględnie nieskończona jest niepodzielna” – pisał Spinoza.⁵

W polskiej kulturze scena onirycznego tańca w kręgu, z na wpół uśpionymi tancerzami, na wpół zanurzonymi w przeszłości i na wpół w przyszłości, budzi silne skojarzenia. Taniec Chochoła, jedna z najbardziej wizualnych scen w polskiej literaturze, pamiętna z filmowej adaptacji Andrzeja Wajdy *Wesela* Stanisława Wyspiańskiego (1901), jest w pewnym sensie również opowieścią o czasie. Jasiek nie zdołał zadać w róg przed trzecim pieniem koguta i wybudzić z transu gości weselnych zaczarowanych przez Chochoła – hybrydę człowieka i nie-człowieka. Tańczą nie wypełniając swej misji – rozpoczęcia powstania w celu wyzwolenia Polski. W *Ślepowronach* z kolei, jest już za późno by wskrzesić dawne rytuały zakorzenione w bliskiej relacji człowieka z naturą, za późno, by położyć kres podziałowi na naturę i kulturę ustanowionemu przez zachodnie religie i filozofie. Ludzie, którzy zabijali zwierzęta, też już nie żyją, podczas gdy ślepowrony przyglądają się tańczącemu, czekając by poprowadzić ich w zaświaty. Według Spinozy „wszystkie ciała są w czymś z sobą zgodne”; zgadzają się one w unicestwieniu.

System filozoficzny Spinozy ma fundamentalne znaczenie dla refleksji nad obecną kondycją człowieka. Możemy spekulować, czy ocalenie życia ludzi i zwierząt na Ziemi byłoby możliwe gdyby jego idea radykalnego oświecenia przeważała nad umiarkowaną wersją Kartezjusza. Swoim bezkompromisowym twierdzeniem o jedności wszystkiego co istnieje, oraz nierozróżnialności ducha i natury, Spinoza zakwestionował doktrynę Kartezjusza o dualizmie umysłu i materii. Słowa Spinozy „Bóg lub Natura” przyniosły mu opinię ateisty, ale jego pogląd, że wszystko co istnieje jest częścią Boga i jest powiązane z wszelkim innym istnieniem, wpłynął na teorie ekologiczne.⁶ Kartezjański racjonalizm, oparty na idei dualizmu pomiędzy ciałem a umysłem, między naturą a kulturą, zaczerpnięty z hierarchii, w której człowiek był władcą życia na ziemi, zrodził w końcu nowoczesność, z jej ideą postępu i kapitalistyczną gospodarką.

Idee Spinozy były tak niebezpieczne zarówno dla instytucji żydowskich, jak i chrześcijańskich, że portugalska kongregacja żydowska w Amsterdamie ekskomunikowała go, gdy „książę filozofów”⁷ miał zaledwie 23 lata. Sama anatema (*cherem*) nie była niczym niezwykłym, ale jej tekst był niezwykle surowy. W *Ślepowronach* wśród krzyków sów i innych nocnych odgłosów lasu ludzko-zwierzęce hybrydy tańczą do słów *cheremu* Spinozy: „Niech będzie przeklęty w dzień i niech będzie przeklęty w nocy; przeklęty, gdy się kładzie i gdy wstaje [...]. Niech Pan nie przebaczy mu nigdy ...”.⁸

⁴ Alemani, C., *The Milk of Dreams. Statement by Cecilia Alemani, Curator of the 59th International Art Exhibition*, 09.06.2021 [dostęp 12.07.2021] Dostępne w La Biennale di Venezia: <https://www.labiennale.org/en/art/2022/statement-cecilia-alemani>, tłum. Zachęta: <https://labiennale.art.pl/konkurs/2022-2/>

⁵ Spinoza, B., „Etyka”, Część I, Twierdzenie 12 i 13 w *Dzieła t.1, Traktat o poprawie rozumu. Etyka*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1927 [dostęp: 05.08.2021]. Dostępne w <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/spinoza-etyka.html>

⁶ Jak pisze twórca głębokiej ekologii filozof Arne Næss: Rothenberg, D.; Naess, A., *Ecology, community and lifestyle*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, s. 10.

⁷ Deleuze, G., *Expressionism in Philosophy: Spinoza*. New York: Zone Books, 1990, s. 11

⁸ Johnson, P., *Historia Żydów*, Kraków: Wydawnictwo Platan, 1993, s. 309

STRESZCZENIE SCENARIUSZA WYSTAWY

Instalacja multimedialna *Ślepowrony* została zaprojektowana specjalnie dla Pawilonu Polskiego na prezentację w ramach 59. Międzynarodowej Wystawy Sztuki – Biennale Arte w Wenecji.¹⁸ Uwzględnia ona ruch publiczności, czas i koncentrację uwagi zwiedzających charakterystyczne dla Biennale w Wenecji, architekturę Pawilonu, a także historię wystaw w nim prezentowanych. Nie powtarza formatu poprzednich wystaw, które w ostatnich dwóch dekadach najczęściej prezentowały pojedynczy monumentalny obiekt, instalację rzeźbiarską lub projekcję. Narracyjny *environnement*, rodzaj mrocznego labiryntu, oferując widzom możliwość wyboru indywidualnej drogi i tym samym tworzenia osobistych interpretacji, proponuje nowe estetyczne i przestrzenne doświadczenie Pawilonu Polskiego powracającej co dwa lata publiczności. Jest też odpowiedzią na rosnące zainteresowanie młodszych pokoleń sztuką instalacji oddziałujących na różne zmysły widza i instalacjami VR (wirtualna rzeczywistość).

Multimedialny *environnement* będzie rodzajem labiryntu 7 pomieszczeń połączonych wieloma przejściami. Instalacja składa się z 7 projekcji filmowych oraz 9 marionetek, 5 lalek, 5 elementów scenografii i 7 rekwizytów wykorzystanych w scenach filmowych. W pawilonie będzie panować ciemność, światlik będzie zasłonięty. Przestrzeń zostanie podzielona na siedem pomieszczeń ściankami o drewnianej konstrukcji pokrytej płytami ze sklejk, całość pomalowana na czarny, matowy kolor. Gdzieś naróża ścian wygięte będą w łuk, gubiąc tym samym perspektywę i zmiękczać pomieszczenia, tak by stworzyć wrażenie błędzenia w labiryncie organicznym raczej niż geometrycznym. By zwiększyć poczucie, że przestrzeń Pawilonu nie ma wyraźnych granic i wzmocnić wyciszenie pojedynczych projekcji, konstrukcję dopełni lekki podwieszony sufit wykonany z pionowych pasów miękkiej czarnej tkaniny o różnej długości.

W każdym z siedmiu pomieszczeń znajdzie się jedna projekcja. Główna projekcja będzie większa niż sześć satelitarnych. Pomieszczenia będą różnej wielkości, z czego sala z projekcją główną - największa.

Po wejściu do pawilonu widzowie znajdą się w pomieszczeniu z centralnym elementem *Ślepowronów* – dużą projekcją rytuału uzdrawiania i pochówku zwierząt, a następnie tańca ludzko-zwierzęcych hybryd w mrokach nocy. Pomieszczenie to znajduje się na osi wejścia na wystawę będąc tym samym jej początkiem, końcem, ale i miejscem, gdzie krzyżują się przejścia do kolejnych sal. Ich mnogość (każde pomieszczenie ma przynajmniej dwa wejścia/wyjścia) sprawia, iż hierarchia przestrzeni nie jest oczywista, opowieść jest otwarta, zaś zwiedzający ma swobodę poruszania się i doświadczenia indywidualnej narracji.

Podczas gdy główna projekcja przedstawia oniryczny rytuał rozgrywający się w dużej mierze poza czasem historycznym, projekcje satelitarne opowiadają o losach dwóch rodzin. Ale nawet jeśli są one

¹⁸ Projekcje, które składają się na instalację zostały raz pokazane publicznie w nieco innej wersji i jako film, *online*, 16 października 2020 w ramach festiwalu *steirischer herbst* w Austrii.

precyzyjnie datowane, w labiryncie ginie chronologiczny porządek wydarzeń – projekcje satelitarne będą oglądane w przypadkowej kolejności, co pozwoli widzom na samodzielne odkrywanie i odczytywanie historii na podstawie „poziomych” powiązań pomiędzy scenami i odniesień do głównego rytuału, które zauważą. Instalacja rozbija chronologiczną narrację człowieka – w jej porowatej, symultanicznej strukturze zdarzenia, idee i przedmioty są ze sobą powiązane, ale nie warunkują się nawzajem. Znaczenia budowane są nie tylko w oparciu o narrację, ale także o paralele zdarzeń. Np. scena mycia ciała starego człowieka to wstęp do rytuału obmywania ciał zwierząt w projekcji centralnej. Także inne sceny są zapowiedziami centralnego rytuału, próby odkupienia okrucieństw na zwierzętach i ludziach. Ślepowrony pojawiają się w kilku scenach, czekając na śmierć postaci.

Przejmująca muzyka głównej projekcji będzie rozchodzić się po całym pawilonie, spowijając całą instalację dalekim echem białego śpiewu. Każda projekcja satelitarna będzie mieć własny dźwięk, słyszalny w wyznaczonych miejscach przez głośniki *sound shower*. Ściany pomieszczeń będą mieć rozwiązania akustyczne pozwalające na skupienie dźwięku w obrębie każdej z sal.

We wszystkich pomieszczeniach, oprócz projekcji, w podświetlanych wnękach ściennych na różnych wysokościach prezentowane będą marionetki, rekwizyty i elementy scenografii.

Całość instalacji łączy w sobie najlepsze tradycje polskiej sztuki, z których znana jest ona na arenie międzynarodowej: lalkarstwo i sztuki filmowej, biały śpiew i wielkie tradycje polskiej literatury i filmu, z bliskimi nawiązaniem do *Dziadów* Adama Mickiewicza i *Wesela* Stanisława Wyspiańskiego/Andrzeja Wajdy. Wszystkie sceny filmowe zostały nakręcone w lasach, bagnach i jeziorach w okolicach Nowogrodu w województwie kujawsko-pomorskim w Polsce. Literatura, teatr, muzyka i film łączą się w tej instalacji, tworząc syntezę, „dzieło totalne”, które zachowując liczne odniesienia do polskiej kultury i historii, oferuje filozoficzną refleksję nad relacją człowieka z naturą – najbardziej aktualny temat w sztuce światowej i główny temat 59. Międzynarodowej Wystawy Sztuki w Wenecji w 2022 r.